

Тетяна Вілкул

ДРУЖИНА-ВІЧЕ: БАЛАНС АБСТРАКЦІЙ

У статтях Лаврентіївського та Іпатіївського зводів 1175–77 рр. зустрічаємо незвичне поняття. Володимиро-суздальський літописець пише про дружину, в той час як з контексту зрозуміло, що йдеться про віче. Поняття «суздальці», «ростовці», «володимирці» та «дружина» тут є взаємозамінюваними, як от, наприклад, у сцені вічового обрання 1175 р. «...Оувѣдеша же смерть князю (Андрія Боголюбського. — *Т. В.*) ростовци и суждалци и переяславци и вся дружина от мала до велика, съѣхашася к Володимерю и рѣша...: по кого хочемъ послати в своихъ князех. И приѣхавше (до обраних князів) сли, повѣдаша речь дружиньню»¹. В інших місцях Лаврентіївського та Іпатіївського літописів (далі: Лавр. та Іпат.) цих років розвивається тема вічового обрання, описуються процедури хрестоцілування новим князям, і

«дружина» стоїть на тому місці, де звикли бачити «городян»². Крім вказаних записів, «дружина» у значенні «віче» зустрічається ще в самому Іпат, і знову на порівняно вузькому часовому проміжку — під 1146, 1147 та 1149 рр.³

Не зовсім зрозуміло, стикаємося ми в даному випадку з локальною традицією найменування, чи з якимось неологізмом літописців. У зводах XII ст. з'являються нові, умовно кажучи, «соціальні терміни», які, ймовірно, свідчать про пошук адекватних позначень соціальних явищ⁴. Серед них бачимо і «дружину-віче». Позначення цікаве не так своєю порівняною рідкісністю⁵, як тим, що воно в певному сенсі суперечить усій вітчизняній історіографічній традиції.

Слово «дружина» в істориків-русистів твердо зарезервоване за поняттям князівської дружини⁶. З «вічем» ясності мен-

¹ Полное собрание русских летописей. — Т. 1. — Стб. 371–372, Т. 2. — Стб. 595. Далі посилання подано за схемою: 371–372Л, 595І. Пор. також: 373Л — 596–597І.

² Ярополкъ же поѣха отаи брата к дружине Переяславлю... а дружина вся видевша князя Ярополка, цѣловаша и оутвердившеся крестнымъ цѣлованьемъ с нимъ» (373Л, 596І; див. також: 380Л).

³ 335І, 343–344І, 359І. Що стосується повідомлення 1146 р., далі у тексті лакуна, відновлюється за Московським літописним зводом кінця XV ст.: ПСРЛ. — Т. 25. — М., 1949. — С. 389.

⁴ Тавтологічні подвоєння типу «людье кияне» (301Л, 306Л, 301І; яке, ймовірно, свідчить про спроби уточнення поняття), «мѣстичи», «причастье», «жизнь» та ін.

⁵ Напр., назва «мѣстичи» у XII–XIII ст. з'являється лише двічі у записах про галицькі та волинські події з розривом більше, як у 100 років (1173 р. — 564І; 1287 р. — 905І).

⁶ Див. напр., видання, в яких подані усталені в історіографії думки з цього приводу: Давня історія України. — Т. 3. — К., 2000. — С. 468–471; Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998, Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1999. — С. 86–142. Грунтовне дослідження дружини та літературу з цієї тематики див.: Горский А. А. Древнерусская дружина. — М., 1989.

ше, оскільки під ним різні вчені розуміють прямо протилежні поняття. Проте більшість істориків погодиться з тим, що віче та дружина то є речі різні. Такий чіткий дихотомічний поділ ґрунтується передусім на концептуальних поглядах і підготовлений усім розвитком вітчизняної історичної науки, починаючи з XIX ст.

Російська імперська історіографія виокремлювала два «начала»: князівське (державне) та народне; усі взаємини в давньоруському суспільстві уявлялися відповідно до цього поділу⁷. Крім того, категоріальний апарат соціальної історії опрацьовувався випускниками історико-юридичних факультетів (В. І. Сергеевич, М. Ф. Владимирський-Буданов та ін.), а дослідницькі техніки істориків-юристів необхідним своїм елементом мають термінологічну визначеність⁸. У ра-

дянській історичній науці віча розглядалися переважно як повстання, і провідною ідеєю була ідея класової (соціальної) боротьби у двох її різновидах: «народ» проти «влади» (верхівки на чолі з князем)⁹ та «централізована влада, підтримувана народом» проти «феодалів» (або верхівки, бояр)¹⁰. Працями І. Я. Фроянова був започаткований альтернативний напрям досліджень, який початково осмислювався як «правильне прочитання положень марксизму», а згодом вилився у відродження «волосної теорії». Головні зусилля дослідників цієї школи спрямовуються на реконструкцію устрою міст-волостей (з відповідним постулюванням малостратифікованого суспільства та народоправства)¹¹, й відомості про віче-дружину також зі зрозумілих причин оминаються. Від децю прямолінійного розуміння функ-

⁷ Див. напр.: Погодин М. Н. Исследования, замечания, и лекции по русской истории. — Т. VII: Период удельный. — СПб., 1856; Сергеевич В. И. Вече и князь Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. — М., 1867; Владимирский-Буданов Обзор истории русского права. — К.; СПб., 1888 р. — С. 57–58; Линниченко И. А. Вече в Киевской области. — К., 1881.

⁸ І тому, як правило, не враховують полісемантичність давньоруських позначень, які тільки умовно можна вважати термінами.

⁹ Див. напр.: Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953; Мавродин В. В. Народные восстания в древней Руси XI–XIII вв. — М., 1961; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956.

¹⁰ Див. напр.: Алешковский М. Х. Социальные основы формирования территории Новгорода IX–XIV вв. // Советская археология. — 1974. — № 3. — С. 100–112; Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме древнерусского государства X — нач. XIII вв. // Исторические записки. — Т. 89. — 1972. — С. 389–401; Янин В. Л. Проблемы социальной организации Новгородской республики // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 44–54; Янин В. Л. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. — Вып. 2 (12). — Л., 1982. — С. 79–95; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. — К., 1980. — С. 91–111; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983. — С. 148–156. Аналіз історіографії (до 60 pp.): Zernak K. Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost — und Westslaven. — Wiesbaden, 1967. — S. 15–28. Окремі дослідники намагалися поєднати обидва напрями. Відповідно, у їхній концепції досить значну роль відігравало положення про мінливий склад віча (яке могло бути і «феодалами», і «простим народом»). Див.: Пашуто В. Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950; Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 25–33. Твердження істориків часто цитуються без огляду на історіографічний контекст епохи, напр.: Данилевский И. Н. Древняя Русь. — С. 86.

¹¹ Див. напр.: Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л., 1980; Фроянов И. Я. Дворниченко А. Ю. Города-государства в Древней Руси // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986. — С. 198–311; Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. — М.; СПб., 1995. Андреев В. Ф. О социальном составе новгородского веча // Генезис и развитие феодализма в России. — Вып. 11. — Л., 1989. — С. 70–80; праці у збірнику Средневековая и новая Россия. — СПб., 1996; Пашин С. С. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. — Тюмень, 1996. — С. 3–55; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001.

ціонування влади, «боротьби» та консенсусу в давньоруському суспільстві вперше відійшов О. Є. Пресняков. У своїй книзі 1909 р. він намагався показати складну роль князівського апарату і зокрема, бояр. Бояри, за Пресняковим, були одночасно і верхівкою князівської дружини, що більшу частину своїх повноважень отримували від князя, і сильними людьми «в землі», що мусили пильнувати «земські інтереси»¹². Саме це й обумовлювало суперечливість їхньої поведінки. Пресняков був практично єдиним істориком, котрий обережно пропонував визнати зближення (або принаймні, відсутність чіткого розділення) дружини та віча. Втім, далі у своїх «Лекціях» він, здається, відмовився від цієї ідеї¹³.

У наш час поняття боротьби та консенсусу в суспільстві, від яких безпосередньо залежить уявлення істориків про функціонування віча, не те, що дорібно переглянути¹⁴, але значно ускладнилися. Вони ґрунтуються на дослідженні інтерактивних взаємин та дисперсного розподілу влади. Можливості

центральної влади домодерних держав з огляду на нечисленність комунікацій та ресурсів були насправді дуже обмеженими, вивчаються механізми забезпечення лояльності (передусім, лояльності еліти), розподіл влади, взаємодія центрального апарату та місцевих урядів, ритуали, ідейні програми тощо¹⁵. Крім того, суттєво змінився погляд на соціальну стратифікацію. Виявлено, що соціальні групи є до певної міри абстракціями, а соціальна структура середньовічного суспільства формувалася передусім на основі клієнтарно-особових зв'язків¹⁶. Оскільки над нами більше не тяжіють ідеї позаминулого століття (чи то у вигляді «начал» та народного правління міст-волостей, чи то у вигляді теорії класової боротьби), можна спробувати подолати традиційний дихотомізм розгляду давньоруського суспільства і перевірити відповідність поняття «віча-дружини» тим відомостям, що збереглися в літописах.

Досить твердо визначається елітний характер віча. Слід відзначити, що розу-

¹²Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. — М., 1909. — С. 248, також С. 62–63, 152, 200; 201–202, 249, 252.

¹³Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — Т. 2. — Вып. 1. — М., 1939. — С. 170. У наш час можливість участі дружини у вічі припускає М. Б. Свердлов, але суміщає це припущення з твердженням про віча-повстання. Див.: Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983. — С. 148–156.

¹⁴Простежується тяглість певних ідей від часів Платона та Аристотеля: Kollmann N. S. *By Honor Bound. State and Society in Early Modern Russia*. — Ithaca (N. Y.); London, 1999. — P. 170–171; Burke P. *History and Social Theory*. — Ithaca (N. Y.), 1992 (ця праця, на жаль, залишилася мені недоступною).

¹⁵Mann M. *The Sources Of Social Power. Vol 1. A History Of Power from the Beginning to AD 1760*. — Cambridge (England), 1986; Kollmann N. S. *By Honor Bound...* — P. 170–173; Hicks M. *Bastard Feudalism*. — London; N. Y., 1995. — P. 1–42, наст. Див. також полемічний дещо провокативний есей Едварда Кінана, який, проте, підштовхнув до студій у цьому напрямку: Кінан Е. Традиції московської політичної культури // Російські історичні міфи. — К., 2001. — С. 86–178 (український переклад праці 1976 р.). Про інше розуміння статусу мира та війни / політичної боротьби див.: Tolochko O. «All the happy families...» *The Rurikids in the 11th century...* (у друці), я дуже вдячна Автору за можливість ознайомитися з цією роботою.

¹⁶Загально про умовність певних соціальних категорій див.: Джойс П. *Конец социальной истории? // Современные методы преподавания новейшей истории*. — М., 1996. — С. 141 наст.; Согомонов А. Ю. Уваров П. Ю. *Открытие социального (парадокс XVI века) // Одиссей*. — М., 2001. — С. 199–216. Про середньовічне російське суспільство: Kollmann N. S. *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345–1547*. — Stanford, 1987; а також див. огляд нових напрямів досліджень у: Кром М. М. *Политическая антропология: новые подходы к изучению феномена власти в истории России // Исторические записки*. — М., 2001, вып. 4 (122). Висловлюю подяку Автору за можливість ознайомитися з цією роботою в рукописі.

міння віча як еліти (верхівки суспільства чи самих лише бояр) в історіографії усталалося досить давно. Такої думки дотримуються В. Л. Янін, П. П. Толочко, М. Б. Свердлов, з деякими застереженнями її приймали Л. В. Черепнін, В. Т. Пашуто та інші вчені. Однак, поза цією загальною тезою погляди істориків суттєво відрізняються, й у визначенні складу віча, його постійності або змінюваності погодженості не має. Крім того, така природа віча активно заперечується школою І. Я. Фроянова. Тому спробую провести дослідження між Сциллою і Харибдою кількох історичних шкіл і коротко ще раз розглянути аргументи «за» і «проти».

Перш за все слід відзначити, що, хоча традиційними позначеннями учасників віча були «новгородці», «люди» і т. п. (до чого, як правило, апелюють І. Я. Фроянов та ін.), у деталізованих описах вони не ототожнювалися з усім населенням землі або міста. Так, у Новгородському першому літописі (далі НПЛ) у статті 1255 р. оповідається, що новгородці поставили на околиці міста «полкъ», в іншому місці стали «пѣшци», і війська стояли три дні «за свою правду»¹⁷. Протягом цих днів декілька разів збиралося віче, й у «святого Николь»¹⁸ (у центрі міста) збиралися всі «меншие» і присягали не видавати князю свою «братью». Далі з контексту з'я-

совується, що це було ординарне віче, і на Ярославовому дворищі збиралися і «меншие» і «вятшие» (тобто, «усі новгородці»)¹⁹, тим часом як війська, що справді включали більшість чоловічого населення Новгорода, стояли на околицях. У текстах знаходимо приклади, коли позначення типу «кияне», «весь градъ» тощо використовуються у різних значеннях мало не в двох сусідніх реченнях. Так, в оповіді про події, що мали місце у Володимиро-Суздальській землі після смерті Андрія Боголюбського 1175 р., зустрічаємо характерний пасаж: «не сущимъ володимерцемъ Володимери», а далі читаємо: «володимерци бяхутся с города... володимерци же... рѣша Михалку». На початку згадано тих городян, що репрезентували Володимир у зібранні Володимиро-Суздальської «дружини», і поїхали на хрестоцілування новоприйнятим князям, а далі пишеться про решту населення, що залишалось у стінах міста²⁰. Подібні вислови зустрічаються ще у НПЛ під 1211 р., у Галицько-Волинському літописі (далі ГВЛ), під 1210 р., у «Житті Авраамія Смоленського» (XIII ст.)²¹. При цьому таке подвоєння значення не було нововведенням і зустрічається не лише у текстах кінця XII–XIII ст., а й у Повісті временних літ²² та богослужбовій літературі²³.

Отже, маємо підстави припускати, що назви «кияни», «людье», «володи-

¹⁷Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі НПЛ). — М.; Л, 1950. — С. 80–81.

¹⁸Храм Ніколи Дворищенського на Ярославовому дворищі у Новгороді.

¹⁹Вілкул Т. Літописні «бояри» і «чернь» на вічі (XII–XIII ст.) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 42.

²⁰373Л, 596–597Л.

²¹НПЛ. — С. 52. Пор. також: С. 43, 57; 729Л (хронологія умовна, дати пізнього переписувача Іпат хибують на кілька років); Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 80.

²²У фрагменті, написаному наприкінці XI — поч. XII ст.: Львов А. С. Лексика «Повести». — С. 9–10; Zernak K. Die burgstädtischen. — S. 36. Мається на увазі опис білгородського віча 997 р., де розрізняються «люди»-городяни, співрозмовники старця та «люди»-учасники віча, останніх позначено також синонімом «стареишины градские», 127–128Л.

²³Діяння апостолів, 15.4, 15.6, 15.12. Матичин Апостол (XIII век). Српска Академија Наука и Уметности. Зборник за историја, језик и книжевност српског народа. — 1 одељењ. — Кн. XXIX. — Београд, 1979. — Арк. 8 зв. Посилаюся на список Апостола XIII ст., але протограф слов'янського перекладу набагато давніший.

мерци», «весь град» в описах віча позначали групу, що вирізнялася з решти населення міста або землі. Судячи з деяких літописних свідчень, коло цих людей було більш-менш постійним, що заперечує думку про надзвичайну мінливість і невизначеність особового складу віча²⁴. У повторних згадках про вічові збори в одному місті літописці прямо вказують на те, що у зібранні брали участь одні й ті самі люди. Можна навести повідомлення 1069 й 1068 рр. (Київ), 1147 та 1146 рр. (Київ), 1159 та 1151 рр. (Полоцьк), 1175 та 1157 рр. (Володимиро-Суздальська земля)²⁵. Крім того, часто вказується на те, що «невірні» городяни «дѣють вѣче», забувши про хресне цілування (яке було особистою присягою, що також побічно свідчить на користь стабільності складу)²⁶. Літописці не застосовують і досить популярну в історіографії схему «розширення кола учасників віча за рахунок простих людей під час повстань». Описуючи бунтівні віча, вони, як правило, взагалі не пишуть про збільшення учасників²⁷, а часом зазначають розділення вічників. На це

звертав увагу вже В. І. Сергеевич і наводив приклади київських зборів 1147 р. та новгородських 1214 р.²⁸, сюди ж можна додати «повстання» 1068 р., що починалося з цілком лояльного віча, та розділення новгородців під час вигнання Мстислава Юрійовича у 1157 р.²⁹ Описи повторних хрестоцілувань та поділу «людей» на вічі надзвичай цікаві, хоча, можливо, не цілком фактографічні³⁰. Прикметно, однак, що літописцями використовувалася лише одна схема «розширення кола учасників» — розширення за рахунок «дѣтеи»³¹. Вищезначених «дїтей», не зважаючи на урочисті заяви книжників, насправді було небагато, і ці свідчення серйозно не порушують твердження про стабільність складу віча³².

Хто складав групу репрезентантів «усіх людей» землі чи міста? Намагаючись відповісти на це запитання, стикаємося з низкою літописних формул, які в принципі аналогічні загальним назвам «кияни», «новгородці» і підтримують точку зору прихильників концепції «народоправства»³³. У літописах вміщено переліки соціальних груп учас-

²⁴Напр.: Сергеевич В. И. Вече и князь. — С. 62; Пашуто В. Т. Черты политического строя. — С. 33; Толочко П. П. Киев и Киевская земля. — С. 106–108; Свердлов М. Б. Генезис и структура. — С. 52.

²⁵Пор.: 162I — 170–171I; 320–322I — 351I; 445I — 494I; 348L–490I, 372–373L — 596I.

²⁶343–352I, 530I, 616–617I, 620I; 595I., 371–372L, 434L.

²⁷Єдиний запис, в якому йдеться про «простую чадь» і збільшення (НПЛ. — 1228 р.), має складну семантику, уявлення про те, що «простими» справді названо незнатних новгородців, не підтверджуються, а схема літописця прямо протилежна схемі «підключення» бідноти під час бурхливих подій: Вілкул Т. Літописні «бояри». — С. 41–42 (там само література питання).

²⁸348–351I, НПЛ. — С. 53, Сергеевич В. И. Древности русского права. — Т. 2.: Вече и князь. Советники князя. — СПб., 1908. — С. 55–60, 98–99.

²⁹170–171L, НПЛ. — С. 30.

³⁰У першому випадку інформативність повідомлень дещо знижує застосування популярної інтерпретативної схеми зради. У другому — оперування семантемами «єднання» та роз'єднаності. Підкреслення «єдинодушия» в літописах йде, як правило, в позитивному контексті й зустрічає схвальну оцінку (напр.: 370I; 763I; НПЛ. — С. 54). Традиційним прийомом підпорядкування викладу ідеї єдності вічників є виключення зі спільноти незгодних, напр.: «вѣсташа новгородци вѣ вечи и избивають приятеле Святославле» (1140 р. — 307I; також: 359–360I; 488–489I; 664I; НПЛ. — С. 69). Розділення городян відзначається тоді, коли літописець співчував князеві або переможений партії городян (напр.: 494I; 660I, 664I; 771I; НПЛ. — С. 77–78).

³¹Як правило, «дїти» не були присутніми на зборах (див.: 317L, 346I, 348L, 381L, 493I), однак двічі, 1146 р. в Києві й 1219 р. у Новгороді, це правило було порушене (322I; НПЛ. — С. 58).

³²У 1146 р. всі кияни «и з дѣтьми» умістилися на майдані біля Турової божниці (а вони були на конях), у 1219 р. новгородці з дітьми «поидоша... в бронях».

ників віча, такі як: «бояре и дружина кияне» (1147 р.), «огнищане, гридь, купецъ вячьшее» (1166 р.), «бояре и люди», «бояре и велможи и до купецъ» (1177 р.), «все старѣишиє и все меншиє» (1264–70 рр.)³⁴. В них фактично відтворюється склад усього вільного населення землі або міста, подібні їм переліки використовуються в описах збору війська³⁵. Кілька емоційно забарвлених пасажів НПЛ сукупність учасників віча змальовують «усіма людьми», решту населення ніби-то складають «жінки» та «діти»³⁶. Усіх їх неможливо несуперечливо поєднати з наведеними вище відомостями, і часом з'ясується їхній формульний характер. Як уже відзначалося, у НПЛ (1255 р.) «меншиє» не тотожні не тільки «пешцам» (головний контингент яких складала, ймовірно, біднота), але й «конникам», і збираються окремо від них на Ярославовому дворі. Оскільки наповнення соціальних понять

ховається в риторичі літописців, необхідно шукати додаткові свідчення.

Локалізація зборів, у тих випадках, коли йшлося про зібрання на порівняно невеликих майданах середньовічних міст³⁷, вказує на обмежену кількість учасників вічових зібрань. На це звертали увагу В. Л. Янін³⁸ та П. П. Толочко³⁹. В уже згаданому повідомленні Іпат 1146 р. «усі кияни з дітьми», та ще й на конях, умістилися біля Турової божниці, а біля Софії кияни сиділи⁴⁰. Усе сказане дозволяє приблизно визначити кількість учасників у декілька сотень осіб.

Спокусливо було б залучити кількісні показники, але на жаль, на них не можна спиратися⁴¹. Однак, оскільки деякі з них залучаються для доказів тих чи інших положень, варто розглянути їх більш детально. Маємо такі згадки: «300 лодей» (скоріше, «людей») зустрічало Рогволода Борисовича у 1159 р.⁴²; «володимирци» на хрестоцілювання поїхали «с полторы /

³³ Як показано вище, ці позначення не можна тлумачити буквально.

³⁴ 343–344І; НПЛ. — С. 32; 385І–605І; Памятники русского права. — М., 1952. — Вып. 2. — С. 137–138. Ці відомості, додам, заперечують думку М. Х. Алешковського та В. Л. Яніна про те, що у вічі брали участь лише бояри.

³⁵ Див.: НПЛ. — С. 42, С. 73, 398І, 717І.

³⁶ 1211 р. — НПЛ. — С. 51; 1228 р. — НПЛ. — С. 66. В обох випадках оповідалося про зраду, й «речи» персонажів та ремарки самого літописця містили риторичні елементи. До того ж, слово «діти», як і інші вікові позначення, здається, могли застосовуватися до певних соціальних категорій населення. З'ясування того, як співвідносилися соціальні та кланові зв'язки, потребує окремого дослідження, ймовірно, із застосуванням компаративних методик. Крім вказаних, одного разу маємо деталізований опис, з якого випливає, що у вічі брало участь усе військо, що знаходилося у поході (1217 р. — НПЛ. — С. 57). Проте, невідома кількість учасників походу (й не виключено, що насправді йшлося про постійних учасників військових акцій, «дружину»), а до того ж, як буде показано нижче, повідомлення містить певні умовчання, і його фактографічність сумнівна.

³⁷ У Новгороді віче проводили на Ярославовому дворі («у Святого Николы») й біля Софійського собору. У Києві відзначено кілька місць: біля св. Софії (348І, 315І), на Ярославовому дворі (321І), «на Торговищі» та «оу двора Брючславля» (160І), біля Турової божниці (321–322І). У Володимирі-на-Клязьмі згадано княжий двір (385І).

³⁸ Див. напр.: Янин В. Л. Социально-политическая структура. — С. 92.

³⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля. — С. 108–109.

⁴⁰ 315І. У паралельному повідомленні Іпат сказано: «всташа имъ въ вѣчи» (348І), але, ймовірно, літописець переробив відомі формули зі словами «встань», «всташа» (якби йшлося про те, що кияни стояли, скоріше, використали б форму «сташа»).

⁴¹ Данилевский И. Н. Древняя Русь. — С. 227; Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). — М., 2000. — С. 285–287.

⁴² «Нача слатися ко дрючаномъ. Дрючане же... приѣздяче к нему вяяхут и к собѣ... и выѣхаша противу ему боле т. (300) лодии дрючанъ и полчанъ и вниде в городъ» (493–494І). Це місце, ймовірно, зіпсоване, слово «лодии» тут недоречне, оскільки не йдеться про переправу через річку. Можна припускати механічну помилку переписувача, пор.: Іпат-Хлебн «Лотъ» (620І) — Радз «Лют»

с полторомь тысяче»⁴³ (1176 р.), «боле 2000» новгородців князь Ярослав зібрав у Торжку «на полі»⁴⁴ (1215 р.). Цифра 300 не є точною, адже число було символічним⁴⁵. Можна вирахувати, що, якщо володимирці взяли з собою 1,5 тис війська, їх самих було дещо менше (кілька сотень), проте дане повідомлення є тенденційним⁴⁶. Ще більшою мірою це стосується опису гострого конфлікту Ярослава Всеволодича з Мстиславом Мстиславичем (1215 р.). Мета літописця є цілком прозорою: вказати якомога більше число і засвідчити те, що новгородці не могли підтримувати Ярослава; буквально прочитання фрагменту неможливе⁴⁷. Якщо порівняти ці дані та оповіді про воєнні дії, можна помітити, що давньоруські книжники з легкістю переходили від тисяч до сотень, і у конкретних описах, як правило, переважають сотні. Можливо, в нашому випадку певним орієнтиром буде порівняльний матеріал — наприклад, на обласні «тінги» (ландтагі) Норвегії в XIII ст. збиралися від 250 до 480 тінгманів⁴⁸.

Деякі побічні дані маємо про те, що вічники мали високий соціальний і майновий статус. З уже цитованого повідомлення НПЛ 1219 р. дізнаємося, що всі вони мали «брони», а придбати такі військові обладунки було під силу далеко не кожному давньоруському воїну⁴⁹. Давно звернули увагу і на те, що учасники віча володіли кінями. Це також вказує на їхню заможність, а ймовірно, і на соціальні градації. Саме ті, хто міг виступати «конно и оружно» (використовуючи пізнішу формулу), належав в середньовічному суспільстві до вищого прошарку. З описів іноземних хроністів випливає, що в тих випадках, коли оповідається про давньоруське віче, йдеться про «владсть имущих». Так, Галл Анонім записує, що Болеслав II в 1069 р. «усіх, хто повстали проти (Ізяслава Ярославича. — Т. В.) усунув від влади». Вінцентій Кадлубек в оповіді про посадження Романа Мстиславича в Галичі пише, що його вокняжіння не бажали знатні⁵⁰. Відомо також, що в «Історії монгалов» Плано Карпіні «усіма громадянами Києва» названо тисяцького та знатних людей⁵¹.

(ПСРЛ. — Т. 38. — С. 37); Іпат «Лобынське» — Хлебн «Любынскоу» (3391); Іпат «пращюра» — Хлебн «пращюра» (3831); Іпат «лодья» — Хлебн «людіа» (1301).

⁴³373Л, 597І. «С полторомь» — в Іпат; тобто, взяли з собою півтори тисячі війська.

⁴⁴«...а новгородце съзва на поле за Тържькъ, ...всьи мужи и гостьбници, измавъ я вся, посла исковавъ по своимъ городомъ, а товары ихъ раздая и коне, а бяше всѣхъ новгородьць боле 2000. И приде вестъ въ Новъгородъ, ...ано тамо измано вячьшие мужи» (НПЛ. — С. 55).

⁴⁵Пор.: 300 людей хана Боняка (271Л); 300 смердів перескакали через заборолу до Івана Берладника (497І), 300 людей потопила повідь у Галичі (524І), 300 верст до Смоленська (628І); 300 володимирської дружини (401Л); конь 300 (НПЛ. — С. 73), 300 литвы (НПЛ. — С. 85). Проте, здається, «300» оцінювалося давньоруськими книжниками як «дуже багато».

⁴⁶Володимирський літописець прагнув наголосити, що володимирці були «в малъ» (відсутніми у місті були бл. 2 тис чоловік), але їм у конфлікті з Ростиславичами допомагала св Богородиця.

⁴⁷Далі читаємо: «оле страшно чюдо и дивно... поидоша сынове на отця, брат на брата, рабъ на господина, господинъ на рабъ», НПЛ. — С. 56. У тексті явне протиріччя: або Ярослав «изоимал» усіх новгородців (див. прим 44), або вони були у його війську. До того ж, якщо трактувати буквально, доведеться визнати, що в Торжку в мирній ситуації зібралось 2000 новгородців, що серед зібраних на полі були раби і їх також названо «вятшими».

⁴⁸Гуревич А. Я. Свободное крестьянство в феодальной Норвегии. — М., 1967. — С. 160.

⁴⁹«И поидоша ониполовци (Торгова сторона. — Т. В.) и до дѣтии в бръняхъ, акы на рать» (НПЛ. — С. 58. — 1219 р.), ще одне подібне повідомлення зафіксоване під 1340 р. (НПЛ. — С. 353).

⁵⁰Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. — М., 1990. — С. 23; 111–112. Між іншим, як тільки мова заходить про «своїх», на сцену у хроністів виступають «все лехиты».

⁵¹Ставиский В. И. К анализу известий о Руси в «Истории монгалов» Плано Карпини в свете ее археографической традиции // Древнейшие государства на территории СССР. — 1985. — М., 1986. — С. 208–209.

Загалом, як бачимо, вимальовується група приблизно у декілька сотень осіб високого соціального статусу⁵². Це те, що звичайно іменують «верхівкою міста або землі», однак з кількома суттєвими уточненнями. По-перше, склад її виявився більш-менш стабільним (припустімо, саме тому, що кількома сотнями вичерпувалася кількість людей високого соціального статусу), по-друге, її ототожнювали з «усіма людьми», що вже пов'язано з тогочасними уявленнями.

Виходячи з такого розуміння «верхівки», спробую розглянути повідомлення про «дружину» та городян і зокрема, «приятелей» князя, від яких часто залежало утвердження володаря у місті. У літописах досить багато прикладів розділення віча та дружини, оскільки більшість описів стосувалися конфліктних ситуацій (вигнання князя). Однак джерела, як і завжди, містять цілком протилежні свідчення, а це мусить означати, що вони не фіксують соціальну практику точно. Зокрема, вони не підтверджують традиційну історіографічну схему, в якій дружина має охоплювати більш-менш постійне коло людей, відокремлених від городян, а останні, у свою чергу, поділятися на постійні «прокнязівські» угруповання зі сталими інтересами та уподобаннями. Схоже на те, що поняття «дружина» та «городяни» є результатом теоретизування літописців, і ці умовні

ситуативні абстракції надто жорстко закріпилися в історіографічній традиції.

Іноді, що природньо, дружина ототожнюється з городянами у ситуації соціального миру⁵³. Однак зафіксовані й випадки, коли дружину «втоплено» в масиві городян в описах конфлікту. Передовсім, привертає увагу сюжет 1146 р. Київський літописець занотовує: «разъграбиша кияне съ Изяславомъ (Мстиславичем. — Т. В.) дружини Игоревы и Всеволожъ»⁵⁴. Незвичним є те, що з киянами виступає щойно прибулий з Переяслава князь, грабують же прибічників Всеволода Ольговича, серед яких були кияни⁵⁵. В уже цитованих статтях Лавр та Іпат 1175–1177 рр. володимиро-суздальський літописець ототожнює «ростовців і бояр» або навіть просто «ростовців» з дружиною князів Ростиславичів, значним елементом якої були «русьские децкые» (за свідченням того ж таки тексту)⁵⁶. Судячи з контексту, метою був показ відмежування прибічників Ростиславичів-«ростовців» від прибічників Всеволода Юрійовича-«володимирців». Цікавий приклад знаходимо у статті НПЛ 1217 р.⁵⁷ Новгородський літописець відзначає, що на вічі пропозиції чуді обговорювали новгородці та псковичі. Звідки тут взялися псковичі? На перший погляд, відповідь очевидна: вони прийшли разом із князем Володимиром Мстиславичем, котрий у цей час княжив у Пскові й очолював похід. Проте Воло-

⁵²Зрозуміло, це було набагато менше сукупності мешканців головного міста землі (щодо яких і збереглися свідчення про віче). За демографічними підрахунками, у великих давньоруських містах мешкало 10–50 тис осіб: Толочко П. П. Древнерусский феодальный город — К., 1989 — С. 201. У Новгороді налічувалося 4–5 тис. дворів: Андреев В. Ф. О социальном составе. — С. 77–78.

⁵³Напр.: 359І, 401І; можливо також: 328І, 426–428І.

⁵⁴328І.

⁵⁵Перед тим оповідається про домовленості Ігоря Ольговича з киянами з Всеволодою дружини (324І).

⁵⁶374Л, 378Л, 382Л, 385Л. Ростиславичі довгий час були відсутніми в Ростові.

⁵⁷«Поиде Мьстислав Киеву, оставивъ Новгородъ княгню и сына своего Василия... поиде Володимиръ въ Новъгородъ своими орудии... И поидоша къ Медвѣжи голове съ княземъ Володимиромъ и съ посадником... Чудъ же начаша слати съ поклономъ лъстью... И начаша новгородци гадати съ плъсковичи о чюдьскои речи, отшедъше далече товаръ... и выбиша е (чудъ. — Т. В.) ис товаръ, и побѣгоша нѣмци къ городу... Князь же Мьстиславъ приде въ Новъгородъ безъ нихъ, и я Станимира Дърновица... и оковавъ потоци...» (НПЛ. — С. 57).

димир, брат відомого Мстислава Мстиславича Удатного, — представник смоленської династії й у Пскові був прийнятий не так давно. Отже, в нього мала бути дружина (частина, ймовірно, за походженням смольняни), про яку, однак, нічого не сказано. Пояснити цю невідповідність можна тим, що новгородець, прихильник Мстислава Мстиславича, намагався приховати напруженість у князівській родині (Володимир прийшов на місце Мстислава) і у взаєминах з новгородцями (після цього «изоимали» деяких з них)⁵⁸. Так само, ГВЛ пише тільки про «галичан», тоді як насправді йдеться про супротивників Данила Галицького: Михайла Чернігівського та його сина Ростислава⁵⁹. Отже, виокремлення дружини або злиття її з «людьми» залежало від інтенцій (або й свідомих намірів) літописців.

Можна також припускати, що поява тієї чи іншої назви залежала від конкретної функції, яку грала дана група у наративі. Зустрічаються фрагменти, де одних і тих самих людей названо по-різному. Так, під 1150 р. сказано, що під час походу Ізяслава Мстиславича втекли кияни і чорні клобуки, а кількома рядками нижче Ізяслав про них «рѣче дружине своєї... оуже дружина моя пострашена»⁶⁰. Так само, немає ясності з термінологією в 1144 р. Написано, що виступив з міста «Иванъ с галичаны...

и побиша оу Ивана дружины много»⁶¹. Варто згадати і деякі особливості конструювання наративу, що виявляються під час аналізу літописних паралельних повідомлень (згадок про одні й ті самі події в різних зводах). За змінами на князівському столі, скажімо, Новгороді, за виступами городян стоять князі⁶². Проте, як правило, літописці цього не вказують, а пишуть лише про «встани» новгородців. Так само, з багатьох земель дійшли описи гострих політичних ситуацій, відповідальність за які давньоруські книжники розподіляють прямо протилежним чином. В одному з текстів паралельного повідомлення пишеться про вчинки князя, в іншому — про рішучі дії вічників⁶³.

Функціональність оповіді проявляється й у записах про конкретних осіб. Насправді вони могли входити і у віче, і в дружину князя, але занотовується тільки одна з ролей. Так, у записах Іпат за сер. XII ст. вміщено описи прийняття на службу киян їхнім новим князем Ігорем Ольговичем. Називаються Уліб та Іван Войтишич — заводії вічників, «начальници коромоле», котрі невдовзі зрадили Ігоря. Далі Уліб описується як муж Ізяслава Мстиславича, хоча від того він не перестав бути киянином-вічником⁶⁴. З НПЛ 20 рр. XIII ст. дізнаємося про посадника Водовика, тисяцького Бо-

⁵⁸ Див. прим 57. Також вартий уваги акцент літописця на тому, що Володимир прийшов «своими орудьми» (заради своїх справ), що вказує на двозначність ситуації. Вірогідно, саме тому участь князя в подіях «урівноважувалася» участю городян, як це часто робилося літописцями.

⁵⁹ Див. напр., під 1235 р.: «Приидоша галичане на Каменець и вси болоховстии князи с ними». Данило захопив болоховських князів, тоді «нача посылати Михайль и Изяславъ грозячи: даи нашу братью, или приидем на тя воиною» (774–775І). «Данилови же в томъ же лѣтъ пошедшу на Михаила на Галич. Онѣм же мира просящим, даша емоу Перемышль» (776І). Оповідь ведеться так, ніби Михайло та його син Ростислав не брали участі у відпорі Данилу. Пор. також ремарку літописця в описі протистояння Ізяслава Давидовича та Ростислава Мстиславича (516І): «Изяславъ же... дасть прощение кианомъ, ихъже бяху изоимали» (йшлося про його людей).

⁶⁰ 40ІІ.

⁶¹ 317І; див. також: 298І, 545І.

⁶² Вилкул Т. Л. Новгородцы и русские князья в летописании XII века // *Russia Mediaevalis*. — München, 2001.

⁶³ Вилкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів // УІЖ. — 1998. — № 4. — С. 70–81.

⁶⁴ 324І, 345І.

риса Негочевича, та їхніх спільників. Новгородський літописець не відзначає, що вони входили у дружину якогось князя, однак повідомляє такі деталі, що дозволяють це припускати. Водовик та «Борисова чадь» однозначно пов'язані з чернігівською династією. Княжича Ростислава Михайловича виганяють з Новгорода одночасно з «избиением» Водовика та його прибічників, котрі йдуть до Чернігова (де Водовик і вмирає)⁶⁵. У записах за середину — другу половину XII ст. на службі в князів Ростиславичів бачимо кількох осіб з однієї родини: Захарію та Іванка Захаріїнича (НПЛ), Бориса Захаріїча (Іпат)⁶⁶. У той же час Захарія та Іванко були новгородськими посадниками. На початку князювання Мстислава Мстиславича (1211 р.) у Новгороді відбулася стандартна процедура: зі зміною князя помінявся посадник⁶⁷, ним став Дмитр Якунич. Вказано, що він прийшов «из Руси», а в Іпат серед мужів діда Мстислава згадується Якун, що дозволяє припускати належність Дмитра до «мужей» Ростиславичів.

Загалом, враховуючи князецентристську спрямованість літописів, можна припускати, що такий спосіб конструювання наративу пояснюється певними

ідеологічними мотивами. Проте не варто виключати також і того, що давньоруські книжники не тільки не хотіли, але й ще не вміли сказати, що «мужи» князя то і є городяни, оскільки не вміли описувати поліфункціональність якогось явища, наявність кількох ролей в людині.

До того ж, вірогідно, чітке розділення поза ситуацією «тут і тепер» було надзвичайно складним, якщо взагалі можливим. Давньоруська еліта була мобільною, тобто, постійність складу дружини є умовною (ідеальною) моделлю, а насправді ситуація весь час змінювалася. Найбільші зміни відбувалися по приході князя на князювання (або у кризовій ситуації: у разі військових невдач, розпаду коаліції), — частина нових людей приймалася на службу, частина залишалася невдоволеною і могла згодом посприяти приходу іншого князя⁶⁸.

Визнання мобільності давньоруської еліти не є чимось новим в історіографії. Вже у XIX ст. затвердженою була думка про «бродячих» князів зі своїми дружинами⁶⁹. Проте у ті часи різноманітні ідейні конструкції мали на меті розділити «дружину» та «народ»: постулювалася наявність княжих та земських бояр або наявність бояр тільки у князя. У радянський

⁶⁵НПЛ. — С. 71.

⁶⁶Зв'язок їх із смоленськими Ростиславичами досить відчутний. Захарію убили після вигнання Святослава Ростиславича («творяхуть ...перевътъ дръжаше»; НПЛ. — С. 32), Борису Мстислав Ростиславич віддав «на руце» свого сина Володимира (609І; див. також: НПЛ. — С. 31; 621І).

⁶⁷Щоправда, у НПЛ наголошено, що попередній посадник сам віддав посаду «по своей воли старѣишу себе» (НПЛ. — С. 52). З цього виводять певні закономірності старійшинства, напр.: Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962. — С. 125; Гиппиус А. А. «Суть людие новгородци от рода варяжска...» (Опыт генеалогической реконструкции) // Восточная Европа в древности и средневековье. XIII чтения памяти В. Т. Пашуто. — М., 2001. — С. 60–61, — проте пасаж, швидше за все, викликаний застосуванням стандартних наративних схем ініціативності та пасивності. Достатньо пригадати, що напр., у новгородській версії розгрому Києва 1169 р. не було: Мстислав Ізяславич «отступи волею Києва» (НПЛ. — С. 33).

⁶⁸Невідомо, на жаль, яку частину вічників складала ті, хто, як сказано у НПЛ. — «имал придаѣкъ у князя». Ми маємо власне одне повідомлення, в якому зачіпається це питання. Псковичі виганяють князя, а разом — і його «приятелів»: «пойдите, нам есте не братья» (НПЛ. — С. 66). З контексту ніби випливає, що йшлося про меншість. Проте й це, здавалося б, певне свідчення не можна трактувати буквально. У таких випадках зараховували у стан ворогів лише тих, хто не зрекся свого князя (а не тих, хто реально мав користь з його князювання).

⁶⁹Сучасний погляд на проблему див.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 174 і наст.

період застосування таких абстракцій як «феодалі», «народ» надавало їм певної (дослідницької) автономності і дозволяло стверджувати, що вони «підтримували» чи «не підтримували» певного князя, а не служили князям чи були їхніми підданими⁷⁰. Інакшою буде картина, якщо уявити собі, що владні структури не поділялися жорстко на дві автономні системи, рухливою була насправді верхівка суспільства⁷¹, а границі дружини були розмитими й літописні городяни-«приятелі» одночасно були княжими «мужами»⁷². Як було помічено, у феодалізмі неklasичного типу існували різні види служби з різними очікуваннями ступеня лояльності⁷³. Можна припускати, що в Давній Русі картина була подібною. Імовірно, частина «приятелів» являла собою непостійних «термінових

службовців», а деякі з них знаходилися у тісніших контактах з князем⁷⁴.

Якщо аналізувати, так би мовити, відданість певних бояр певній князівській родині, то іноді справді можна простежити стійкі тенденції, але ще частіше ситуація змінюється зі зміною політичної ситуації. Крайнім випадком є зради. «Коромолниками» могли стати безсумнівно віддані князеві мужи або їхні нащадки. В Іпат. за XII ст. згадано Петра Бориславича, «мужа» Ізяслава Мстиславича, котрий згодом разом зі своїм братом прислужився вигнанню з Києва сина Ізяслава, Мстислава⁷⁵. У ГВЛ таким «злом» для князів є «Кормильчичі», діти та люди якогось Кормильця Незділі⁷⁶. Проте про перехід «мужа» від одного князя до іншого далеко не завжди повідомлялося і подеколи про це можна лише здогадуватися з того, що

⁷⁰Прикметними є напр., пояснення В. Л. Яніна. Вчений стверджує, що новгородські бояри «боролися за владу», але влада бояр жодним чином не пов'язана з владою князя, матеріальні мотиви також не пов'язані з князем, взагалі бояри існують у безкнязівському просторі і стикаються з князем тільки як із союзником у боротьбі з іншими боярськими угрупованнями. Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 95, 98, 99, 105 та ін.

⁷¹У кожного з князів протягом життя формувалася дружина, але оскільки усіх їх визнавали потенційними володарями, виникала конкуренція, що провокувало додаткову мобільність еліти. Про мобільність всередині князівського клану див.: Tolochko O. «All the happy families...»

⁷²За яких умов «приятелі» входили в дружину — не з'ясовано. Давньоруське позначення «приятель» стосувалося всіх, хто «сприяв» князю, так могли називати і князів. Напр., Ігор Ольгович так назвав Володимирка Галицького (З161: «а прятельи ми не даси приимати»). Судячи з усього, виокремлення «приятелів» та «дружини» було в літописах функціональним. Скажімо, Іпат містить деталізовану оповідь про вигнання Святослава Ольговича новгородцями у 1141 р. Сказано, що князя попередив тисяцький-«приятель»: «сьпрьяя емоу коумь тысячкой его» 307I (1141 р.). Таку ситуацію можна собі уявити, якби посада тисяцького була виборною, однак, вічове обрання тисяцьких у Новгороді зафіксоване чи не на століття пізніше.

⁷³Найбільшій, так би мовити, безумовній лояльності очікували від «двору» (household), найменшій — від екстраординарних слуг (extraordinary retainers), яких наймали на певний термін. Практикувалася і служба кільком господарям: Hicks M. Bastard Feudalism. — P. 43–68, 84–87.

⁷⁴Можна припускати це, напр., щодо тих із новгородських посадників, кого убили при вигнанні князів або хто утік до князів у несприятливий час. Можливо, ступінь вірності залежала від початкового статусу «слуги». М. Hicks відзначає такі випадки, коли у «могутні люди» вибивалися молодші діти, становище яких більше залежало від короля, а відповідно, їхні зв'язки з ним були тіснішими (вказ. праця. — С. 104, 106 та ін.). Можливо, це було справедливим і для Давньої Русі. Відомо найменування одного з розрядів таких службовців князя: «милостници» (згодом — «любовници», «любовь») є перекладом західнослов'янського *milost*, проте їхній статус остаточно не з'ясований. У польських хроніках подібні слуги прирівнювалися до рабів («serui»), проте це було наслідком античної риторики (і «niewolnikiem» могли назвати навіть сина князя, залежного від старших): Trakowski S. Monarcha wobec ludu w swietle Kroniki mistrza Wincentego // Czlowiek w spoleczenstwie sredniowiecznym. — Warszawa, 1997. — S. 364–378, зокр., S. 368, 373. У давньоруських джерелах «дворские», напр., прирівнюються до бояр.

⁷⁵461–464I, 541I.

⁷⁶У ГВЛ сказано, що вони ніби-то «славяху Ігоревича», проте згодом виступали і проти Ігоревичів (нащадків відомого Ігоря Святославича).

певна особа зафіксована в літописах при різних князях⁷⁷. Рідкісною є спокійна констатація факту прийняття в дружину, що, очевидно, пов'язане із стереотипами сприйняття вірності та невірності князеві (див. нижче).

Порівняно рухливими були і прокнязівські «партії» у містах, що корелює з вищенаведеними спостереженнями (хоча, як відзначалося, ступінь лояльності більшості «приятелів» міг бути меншим, ніж у тих, хто в літописах виступає як вірні «мужи» князя⁷⁸). Як правило, дослідники намагаються визначити політичні уподобання городян і небагато уваги приділяють тому, що вони були ситуативними. Так, В. Л. Янін, аналізуючи найбільш придатний для таких студій матеріал — новгородський⁷⁹, виокремлює прибічників певного князя і саме зіткненнями інтересів різних боярських «партій» пояснює бурхливі політичні події у Новгороді⁸⁰. Втім, для усього XII (та й XIII) ст. сприяння певної особи або групи осіб

виключно одному князеві є радше винятком⁸¹ і не дозволяє пояснити, чому якийсь посадник пережив кількох князів, а інтереси людей і угруповань змінювалися⁸². Тобто, якщо навіть зважити на те, що у джерелах фіксувалися переважно найбільш скандальні протистояння та найвірніші прибічники князя, все одно статистика буде не на користь гіпотези про постійність боярських «партій».

Можливості з'ясування механізму ротації у князівських дружинах в сучасного історика дуже обмежені. Річ у тім, що ця сфера у давньоруських текстах є найбільш табуваною, оскільки тут діють жорсткі нарративні стереотипи опису «вірності» або «невірності» князеві. Як правило, якщо літописцеві князь симпатичний, він наголошує на тому, що дружина його «вірна», і якщо навіть князь іде із землі зі скандалом — уся дружина слідує за ним⁸³. Часом зазначається, що в молодих князів залишилася дружина («мужи») їхніх батьків⁸⁴. Лише у тих

⁷⁷Щоправда, не всіх зі згаданих в літописі «мужів» можна ідентифікувати, якщо тільки ім'я не належить до рідкісних. Відповідно, не можна відділити «зерна от плевел» — зради від мирних переходів. Якщо враховувати тільки тих, кого важко з кимось переплутати, можна навести такі приклади «слуг» кількох князів: Володислав Лях (526І, 549І, 557І, 562–563І), Гліб Зеремієвич (730І, 734І, 750І, 752І, 767І, 771І), Міша (НПЛ. — С. 66, 71, 72, 82).

⁷⁸Знову ж таки, слід зробити застереження, що частина тих «мужів», які відомі, напр., з Іпат, скоріше за все, насправді є терміновими слугами, і в НПЛ подано просто інший ракурс.

⁷⁹Дані про інші землі надто уривчасті, до того ж, тільки Новгород усі дослідники визнають «вічовим містом», тобто, в ньому «приятелі» представлені, так би мовити, в чистому вигляді.

⁸⁰Янін В. Л. Новгородские посадники. — С. 96–114 та ін. (вчений робить застереження, що він усвідомлює те, що політичні інтереси могли змінюватися. — С. 103, але шукає передовсім постійні уподобання). Іншим поясненням є наголошення на «самостійній» політиці городян. Воно є традиційним, в тому числі підтримується школою І. Я. Фроянова. Як показує порівняння паралельних літописних сюжетів, за виступами новгородців завжди стояли князі. До того ж, вибір «або політичні угруповання — або самостійність народу» не є необхідністю, враховуючи те, що вірність дружини є радше ідеалом, ніж реальністю, і складна система взаємин князів з різними розрядами їхніх «слуг» дозволяє несуперечливо інтерпретувати наявний матеріал.

⁸¹Напр., В. Л. Янін весь час мусить удаватися до додаткових пояснень: гнів народних мас, інтереси купецтва, зміна політичних інтересів тощо.

⁸²Можна навести приклади гнучкої політики таких новгородських мужів (посадників), як Нежата Твердятич (НПЛ. — С. 24, 26, 27, 31), Судило Іванкович (НПЛ. — С. 26, 27, 29), Якун Мирославич (НПЛ. — С. 24, 26, 29, 32, 33, 35).

⁸³409І, 730І.

⁸⁴У Святополка та Мономаха — «мужи отець» (229–230І), в Данила Галицького — «бояре отца его вси у него» (730І; пор. також: 625І та ін.). Це не завжди відповідало реаліям, напр., у випадку з Данилом, адже у ГВЛ невдачі Данила пояснюються зрадливістю бояр. Цікаво, що немає вказівок на боярські династії (чогоось на зразок «сынъ мужа отца», або «еще отецъ его служил...»).

випадках, коли літописець не має добрих почуттів до якогось персонажу і намагається створити враження, що це не надто добрий володар, вказується, що дружина не пішла за своїм князем після втрати ним княжіння: «бояре его и отступиша от него»⁸⁵. До того ж, у літописах натрапляємо лише на поодинокі сюжети з оповіддю про прийом на службу. Найчастіше їх наводили в описах кризових ситуацій. Вони були, так би мовити, зворотнім боком зради, а відтак, мали негативне семіотичне забарвлення⁸⁶. Лише тоді, коли боярин переходив до симпатичного літописцю князя або «відступав» від несимпатичного, такий вчинок описувався більш-менш спокійно⁸⁷. Втім, навіть у таких пасажах звучали виправдовувальні інтонації⁸⁸.

Як відзначалося, літописці маніпулювали також і згадкою «немісцевих» елементів дружини, часом інтегруючи їх у місцеву спільноту, а часом наголошуючи на їхній відокремленості. Зокрема, у разі конфлікту «дружина» асоціювалася саме з прибульцями, і вчинки городян («избиение») закономірним чином виправдовували тим, що це чужі⁸⁹. При цьому, зви-

чайно, не враховувалося те, що місцевих князь також приймав на службу.

Як взаємодіяли місцеві й немісцеві елементи дружини — питання суперечливе, а можливо, й нерозв'язне на давньоруському матеріалі. Князі приводили дружину (смольнян у Новгород, волинців у Київ і т. п.), і це було загальноприйнятою практикою. Переміщення особисто відданих людей на інше місце давало, очевидно, деякі переваги володарю (скажімо, сприяло зменшенню проявів місцевого партикуляризму⁹⁰). Можливо, чужі були соціальним капіталом не тільки для князів. Принаймні у ГВЛ знаходимо свідчення того, що це явище могло використовуватися і боярами⁹¹. Якщо це було загальною практикою, то чи сприяло це швидшому інтегруванню новоприбулих у місцеву спільноту?⁹² Крім того, для еліти рухливість була нормальним явищем, та чи перебиралася дружина «у іншу землю» з усім своїм скарбом? На новгородському матеріалі досліджена осілість бояр, але статус Новгорода, як правило, вважається винятковим і нехарактерним для інших давньоруських земель. Однак з Іпат, наприклад, дізнаємося про «осілість» чернігівчан: їхні села залишалися в Чернігівській землі, тоді

⁸⁵285І. Між іншим, у паралельному повідомленні Лавр цього немає (292Л). Див. також: 334І. — про Святослава Ольговича: «дружина же его они по нем идоша, а друзии осташа его».

⁸⁶Напр., у вже цитованій домовленості Ігора Ольговича з Улібом та Іваном Войтишичем: князь дав вельможам добру винагороду, а вони вчинили «свѣтъ зол» і зрадили його (324І–325І).

⁸⁷501–502І, 536І (в останньому разі навіть з позитивною оцінкою, оскільки бояри відмовилися зраджувати київського князя).

⁸⁸Скажімо, коли Рюрик Ростиславич прийняв на службу Кунтувдия, «мужа» Святослава Всеволодича, занотовано, що це було зроблено заради спокою землі руської (674І).

⁸⁹При чому наголошували саме на їхній чужородності, напр., «избивахуть суждальцев по городом и по селом, а товар их грабаче» (489І), — так, ніби Юрій Долгорукий в свою дружину не залучав киян, хоча, як показує аналіз деяких інших свідчень, це було нормальною практикою. Крім того, як вже відзначалося, за активністю людей завжди стояв князь, а отже, тут ми стикаємось з наративними схемами. Про сприйняття чужинців див.: Толочко О. «Образ чужинця» в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia Ucrainica*. Ментальність та історія ідей. — Т. 1. — К., 1992. — С. 26–46.

⁹⁰Практикувалося, напр., московськими царями, англійськими королями та ін.

⁹¹Князь Данило казав боярину Доброславу: «чернѣговских бояръ не велѣх ти Доброславе примати, но дати волости галицкым» (789І).

⁹²Здається, у Давній Русі пересувалися і прості люди. Напр., у Новгороді літописець часто скаржиться, що внаслідок голоду «иное помърло..., а иное разидеся во иншую землю». Зафіксований і випадок, коли князь привів з собою не тільки дружину, а й смердів (НІЛ. — С. 68).

як особисто вони перебували з князем Ізяславом Давидичем у Києві⁹³. Невідомо, така практика була повсюдною, чи обумовлювалася конкретною ситуацією⁹⁴.

* * *

Звичайно, такі своєрідні джерела, як давньоруські літописні наративи, не дають точних відповідей на поставлені запитання (а іноді не дають жодних відповідей, залишаючи дослідника розмірковувати над необхідністю залучення більш широкого матеріалу). Для з'ясування соціальних проблем вони є принципово ненадійними: термінологія у текстах плінна, оповідь формується згідно з наративними схемами. Можна було б пожартувати, що наші давні колеги-хроністи частину аналістичної роботи зробили за нас, не повідомивши, проте, яку саме. Дружина-віче, як можна судити, піддавалася ними різноманітним класифікаціям і у судженні про неї ми звідусіль обмежені наративними конструкціями. Вимальовується лише загальна картина. Судячи з усього, «верхівка землі» в принципі складала потенційну дружину князя, і в періоди довгого мирного князювання частково зросталася з дружиною князя. Можливо, йшлося про досить значну частину обох спільнот,

оскільки служба князеві забезпечувала доходи бояр⁹⁵. З певністю можна стверджувати, що дихотомічний поділ давньоруського суспільства обумовлений закріпленням в історіографії літописних абстракцій, які носили ситуативний і мінливий характер.

Можливо, такі мої висновки дещо спекулятивні і підтримані тим самим більш широким матеріалом, про що вже йшлося. Однак здається, деякі суперечливі моменти історії Русі можна було розв'язати, якби не користуватися внутрішньою термінологією русистів як чимось само собою зрозумілим і ширше застосувати компаративні методи. Схоже на те, що результат могла б принести зміна перспектив: з одного боку, аналіз функціонування і змісту літописних позначень⁹⁶, а з другого — застосування більш загальних соціальних категорій. Тоді, скажімо, систему міжкнязівських взаємин можна було б аналізувати, як відносини у коначному владному клані (явище, відоме з історії багатьох давніх суспільств), велику вагу родинних та клієнтарних зв'язків і відступи від «європейських стандартів» соціального поділу не можна було б трактувати як доказ «народоправства», а «бояри» не виступали б «союзниками князя»...

⁹³Це відзначається в описі сварки двох князів чернігівської династії: «Святославъ же... нача искати товара Изяславихъ бояръ, и жены ихъ изоима и има на нихъ искупь» (502I). Йдеться про частину дружини Ізяслава Давидовича чернігівського походження; була і київська (див: 516I).

⁹⁴Таке землеволодіння було не надто безпечним, оскільки сварка князів призводила, як у даному випадку, до грабунку, а можливо, конфіскації земель (див. також: 409–410I).

⁹⁵Хоча це питання спірне, останнім часом наявність великого боярського землеволодіння заперечується, див. напр.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси, зокр., с. 173. Літописи містять відомості про багаті боярські двори, й іноді вважається, що це і є доказом існування боярського землеволодіння (Котляр Н. Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII–XIII ст.). — К., 1998. — С. 35 та ін.), однак насправді зв'язок між цими явищами уявний. Див. також розгляд різних видів винагороди за службу в англійському суспільстві, що належало до моделі «некласичного» феодалізму: Hicks M. Bastard Feudalism. — P. 43–110.

⁹⁶Такі спроби робилися, див. напр.: Алексеев Ю. Г. «Черные люди» Новгорода и Пскова // Исторические записки. — Т. 103. — М., 1979. — С. 247–255; Завадская С. В. «Болярин» — «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1985. — С. 89–94; Толочко А. П. Князь в Древней Руси. — С. 27–46, 56–66, 106–149 та ін. Проте традиційним, як вже відзначалося, є підхід, успадкований від «юридичної» школи: закріплення за певними давньоруськими найменуваннями статусу термінів.